

HEGEDŰSZÓ

Első kötetének Utak volt a címe. Ez a cím még jellemzőbb erre a másodikra. Nyolc elbeszélés, riportok s valamennyi más rétegből, külön megoldással, de közös szándékkal. Az igazságtéves szándékával. Elbeszélés-irodalmunk reneszánszában Fábián Zoltán elbeszéléseiben érzem talán a legtöbb felelősséget a maért. Sokszor még a művészetben innen, megoldatlanul, érleletlenül, de minden kísérletező hibájával együtt az életért és nem az irodalomért. Lehetséges, hogy a klasszicitás mértékével nem érik el novellái a holnapután, de aki majd a bíró lelkiismeretét kéri számon, nemcsak a kötet legjobbait, a Hegedűszó-t, a Telefonnál-t találja ott, hanem Az ellenőr-t, a Barátok-at és a Napló lapjait is.

A korai érés sohasem biztató. Ennek a kötetnek fáradhatatlan kereső szándékából több jó sarjadhat, mint ha csömörös, rutinos, kész eredményeket adna. Remekbe készült oldalai pedig — a Telefonnál c. novellájának preludiuma, a Hegedűszó koncepciója — nem hagynak kétséget tehetsége és hivatottsága felől. Aki a kispolgári gögnek, a tekintélyek előtti meghunyászkodásnak és felelőtlenységnek ilyen tömör képét nyújtja szinte egyetlen villanásban, aki a ma Nórájának, az emberséget kereső fiatal asszonyoknak és a rangért, külsőségeikért, felszínért élő férjnek ilyen szinte banális hétköznapi, de elevenbe vágó mai vonásait annyi árnyalattal, mélységes tisztasággal, maradéktalan ábrázolással láttatja, az már az epika művészetéből letette a vizsgát. Aki pedig arra az egyetlen és nem is szokatlan kérdésre, hogy ki a felelős a sztahanovistából korhelyé züллött ifjúmunkásért — pillanatképekben is olyan gazdag feleletet ad, azt nem kell féltetni, hogy kifogy emberismeretéből és tapasztalatból (Barátok). Ki hát a felelős? A DISZ-vezető, aki gyártja a sztahanovistákat meg gondolatlanul, de emberségükről megfeleldezik s magukra hagyja őket? Az ügyvéd lány, aki elcsábítja s akit csak a fiú híre és pénze köt? A gyáva igazgató kritikátlan dicséreteivel? Az idősebb munkás, aki csak irigységből óvja? Nincsen rá felelet. Igaz, érzed a befejezésből, hogy egyetlen bizonyosság van: újra kell kezdeni az életet, mindent, s talán lehet is, de a kérdés mégis nyitva maradt. És nem azért, mert vannak kérdések, állítások és vannak replikák, nem azért, mert akkor is elbeszélés az elbeszélés, ha nem old meg semmit. Amikor ezek az írók születtek, nehéz volt igaz és teljes feleletet adni.

Fábián Zoltán pedig féltőn szereti az új élet ígéreteit, főleg az ifjúságot, s ezért nem elégszik meg ízes mesékkel, hangulatokkal, de kétségbeesett híradásokkal sem. És ha keserű is a tapasztalata, nem veszi el a kedvét.

Lehet, hogy Bartók muzsikája mellől eloldalog az ifjúság, ahogy utolsó szép riportjában írja, de megállnak a szobában odább s döbbenve hallgatják. Nincs a novelláiban erőszakolt optimizmus, de annyi igen, hogy: minden hiba ellenére hisz a jóban. Legtöbb írása két végletre épít: az egészséges, tiszta emberségre és az élet hazug, felemás lelki vámszedőinek ellentétére. Nem állítja, hogy mindenkin lehet segíteni. Hisz általában az ifjúságban, de ha, mondjuk, szembe kerül a maga használatos, felelőtlen fiatal malomellenőr és a kazánfűtőből lett éjjeli őr, aki nyomorúságos kis fizetésért, vénsége mellett is egész erejét, kedvét a rábízott malomra fordítja, akkor az ifjúság számára nem talál mentséget, anélkül persze, hogy moralizálna (Az ellenőr). Súlyos drámai helyzetek ezek, Fábián Zoltán művészetének jellemző erényeivel. Mégha néha tragikomikus véggel is.

Falu, város, napszamos, kispolgár, bürokrata, a társadalom számtalan rétege adott itt találkozt s nemcsak témában, de az elbeszélések nyelvében is. Nem azt mondom, hogy nem futnak néha üresen a mondatai (»amint Stanleyről, meg a többi kutatóról magyaráz«), hogy amikor beszéltet, nemegyszer patetikus (»Hát már csak annyi az emberséged Cs. Nagy István?!« — ez még színpadi

nyelven is idegenül cseng), hogy nem közhelyes néha (»takarosan nyírt magyar bajusza volt — feljebb rántotta vállán a puskát«), de ő írta azt is, hogy »mennők kellett tovább, amerre fejjel estek«, hogy úgy búgott néha a hangja, mint az elcsendült harangszó a komót tetején megre-megő poharakban.« És ő írta a hivatali aszfalt-zsargon remek paródiáját a Telefonnál c. karcolatban. (Kár, hogy humorát olyan ritkán engedti szabadon!) De amennyire világos már Fábián Zoltán etikai szándéka, annyira kell megtalálnia saját hangját is, valahol a címadó novella, Az ellenőr s a Bartók-képek nyomában.

Ne tévesszék meg az olvasót érzelmes sorok, Fábián Zoltán mély emberségű érzelmevilága. Ő valóiban mégis: intellektuális író. Ezért soványabb nála az elbeszélés, mint a feldobott igazság, ezért folyik minden írásában nagy küzdelem a szépirás érzelmi elemei és az intellektus logikai érvei között, ezért uralkodik el benne gyakran a meséltetés helyett a hangulat, a líra. Vagy egvensúlyt kell teremtenie, vagy pedig még természetesebben és bővebben felhasználni műveltsége gazdagságát. Az igazság teljes kibontása és a nyílt feleletek előtt már nem zárul be az út.

KOCZOGH ÁKOS

Thomas Mann:

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK

Első szavunk az ámulaté: Thomas Mann ezekben a tanulmányokban éppolyan teljességre-törekvő, mindent átkaroló, mint kis novelláiban vagy nagy regényeiben. E fejtegetések minden sora mögött szinte tapinthatóan érződik a világméretű mű. És itt is ugyanaz a már-már nem egy emberre méretezett, valószínűtlen, de nem pedáns, hanem nagyvonalú lelkiismeretesség! A tárgyismeret, vagy találabb szóval: a beavatottság olyannyira lenyűgöző, hogy az olvasó úgy érzi: a szerző, ha akarná, közölni tudná velünk azt is, hogy mondjuk mire gondolt 1796. április 6-án 11 órakor Schiller. A tudós és a regényköltő biztossága ez.

Mert ámulatunk másrészt most is a művésznek szól, aki témáját művészi érzékletességgel eleveníti meg. Nemcsak abban az ironikus játékokban, amelyben a tengeri út kalandos bizonytalansága különös módon egyesül azzal a másik kalandos és nem kevésbé bizonytalan utazással, amelyet Don Quijote lovaggal együtt tesz meg, hanem mindezeket portréiban: kiválasztott »hősei« ezekben személyes ismerőseinké válnak, úgy, hogy mi is átélhetjük a Goethevel találkozó diákok szo-

rongását, amelyről a »Goethe és Tolsztoj« című tanulmány elején oly humoros-bájós képet kapunk. A művészi hatást még csak fokozza a stílus — de hát ennek magasztalására nem kell jelzőket vesztegetni.

Ami a tanulmányok általános módszereit illeti: bármily bensőséges kapcsolatban van is Thomas Mann az általa vizsgált alkotók személyiségével, kiindulási pontjául a megvalósulást, a művet jelöli meg. A »Doktor Faustus keletkezése« című, magyarul még, sajnos, meg nem jelent művében erről így ír: »A költő (és filozófus is) mint jelzőszerkezet, szeizmográf, az érzékenység médiuma, akinek erről az organikus funkciójáról nincs világos tudomása, és ezért egyidejűleg teljességgel képes torz ítéletekre — ez tűnik előttem az egyedüli helyes perspektívának.« Nem az itt most a fontos, hogy e megállapítás milyen mértékben érvényes a filozófusokra, akiknél — mivel a világot gondolati módon reacidják meg — sokkalta közvetlenebb a kapcsolat világnézet és mű között. A lényeges az, hogy Thomas Mann, akárcsak legnagyobb költő-kritikus elődei, a művészetet objektíve szemléli.

mányát meghatározza. Érdekesen elemzi például azt, hogy Fontane »naturalizmusba oltott stíluseóriája« mennyire nem éri el írói gyakorlatát; vagy utal arra, hogy Lessing »bizonyára minden éleselműsége ellenére sem képes megkülönböztetni, milyen mértékben ösztönzi őt az egyéni rátermettség, s milyen mértékben nőttek ki feladatai a közönség mélységéből«. De legérdekesebb talán az, amit több tanulmányában

Ez a szemléletmód minden tanuló téma objektivitásáról ír:

A Varázshegy-ről tartott előadásában, de a József-tetralógia amerikai kiadása elé írott bevezetőjében is szót kerít Thomas Mann arra, hogy legtöbb műve alkotás közben feszíti szét a kezdeti, szerényebb szándékok burkát. A Varázshegy például »a Halál Velencében humoros ellendarabjának« készült, terv szerint »csak egy terjedelmesebb short story lett volna«. Csakhogy »ha egy mű minden lehetőségét és nehézségét előre tisztáznók, s ismernők akarátát, amely gyakorta nagyon is eltér a szerzőétől, bizonyára lehangyatlana kezünk, s egyáltalán nem lenne bátorságunk elkezdéséhez. Egy műnek, bizonyos körülmények közt, megvan a saját, az alkotó esetleg messze túlszárnyaló becsvágya, s ez jól is van így. Mert nem szabad, hogy a becsvágy a személy becsvágya legyen, nem szabad a mű elé állnia, hanem a műnek kell azt önmagából létrehozni, s az író rákényszerítene. Azt hiszem, a nagy művek így keletkeznek, s nem abból a becsvágyból, amely eleve fölteszi magában, hogy nagy művet alkot«. Állítsuk csak szembe ezt a szerény vallomást a romantikus önkultusszal és önbálványozással, azaz a gőrcsős akarattal, mely mindent az — esetleg zseniális — egyénből akar létrehozni, és máris kidomborodik előttünk a realizmus fölénye. Hiszen a téma öntörvényűségének tiszteletét másszóval így is nevezhetnénk: valóság-áhitat.

Hasonló gondolat más összefüggésben is fölmerül, a Chamisso-tanulmányban. Thomas Mann a költő egyik, a maga korában szenzációt és csodálatot keltő művéről így ír: »Világ körüli útján látta Salas y Gomez kopár szikláit, és borzongva gondolt rá, hogy ha ott kitennének valakit, az nagyon sokáig húzhatná életét a madártojásokkal táplálkozva — s ez elegendő ok volt ahhoz, hogy több mint háromszáz versszakot megtöltsön ezzel a borzalommal, de nem egészen elegendő ok nekünk, hogy különösebben érdekesnek találjuk a dolgot«. Ezután Thomas Mann utal Chamisso rendkívüli artisztikus ügyességére, hogy még világosabbá váljon: a tartalom és a forma megbillent egyensúlyát semmi sem fedtetheti — legjobb esetben is pusztán kuriózzummá válik a mű, ha a téma — tartalmi szegénysége következtében — nem fejlődhet saját logikája szerint.

Thomas Mann igen komolyan vallott és költői gyakorlata által is hitelesített objektív felfogását azonban

korlátok közé szorítja idealizmusa. Az, amit a »doktor Faustus keletkezéséből« idéztünk, őrá is érvényes: művészi alkotásaiban igen sok vonatkozásban meghaladja azt a fokot, amelyet mint kritikus elfoglal. Ha összehasonlítjuk például művész-ábrázolásnak emberi-társadalmi mélységét a tanulmányok művészeinek jellemzésével, jelentős, nemcsak a művészet szuggesztív hatásából eredő, hanem elvi különbségeket találunk, amelyek az előbbi javára bilentlik a mérleget. Míg Adrian Leverkühn rendkívüli gondolat kidolgozott zseni-pszichológiája minden pillanatban megőrzi kapcsolatát a társadalmi léttel, amelynek terméke, addig Goethe, Tolsztoj, Schiller, Dosztojevskij, Fontane és Storm rendkívüli plaszticitással és igazságtartalommal ugyan, de mégiscsak többé-kevésbé elvontan mint egy művész-alkat megtestesülése jelenik meg előttünk. — »Az öreg Fontane« című tanulmányában például Thomas Mann nagyon szépen és találóan jellemzi közvetlen elődje késői művészetét — a megkészt kivirágzás magyarázata azonban mindössze annyi nála, hogy vannak olyanok, akikhez »az öregkor illik; klasszikus aggastyánok ezek«. Ha összehasonlítjuk ezzel az indokolással azt, amit azonos című tanulmányában Lukács György adott: hogy a lelki okokkal szoros szefüggésben a bismarcki német egység által előidézett dezillúzió magyarázza ezt a különös írói kiteljesedést — akkor világosan láthatjuk a marxista esztétika fölényét a legkiválóbb polgári kutatással szemben is.

Ahhoz, hogy az emberiség nagy szellemeit alkatuk szerint rokonságba hozhassa egymással, nagy segítséget jelent Thomas Mann számára Schiller tanulmánya a naiv és szentimentális költészetéről. A két főtípust: a naivot, mely eleve azonos a természettel, és a szentimentalist, mely erre az azonossagra tör, ő maga is az emberi szellem két legnagyobb és leglényesebb, egymást kiegészítő ellentétének fogja fel. Így jön létre egyrészt a Goethe—Schiller és Tolsztoj—Dosztojevskij ellentét, másrészt a Goethe—Tolsztoj, Schiller—Dosztojevskij azonosság. Az előbbi típus a természet és szükség-szerűség megtestesítője, az utóbbi a szellemé és szabadságé. Az elsőt csodálja, a másikat szereti inkább. Mármost ebből a tipologizálásból rendkívül izgalmas következtetéseket von le Goethe és Tolsztoj, vagy Schiller alkotói egyéniségét, világszemléletét, világban elfoglalt helyzetét, alkotási módszerét illetően, de az összevetések, történelmietlenségük miatt, az életművek teljes mélységeibe nem tudnak bevilágítani. A módszer gyöngeségei legfőként akkor mutatkoznak meg, amikor a huszadi századi politikai áramlatokat, mint például kommunista és antikommunista mozgalom, elsősorban több ezer éves *szellemi irányzatokra* vezet vissza, képviselőit pedig kultúr-típusokra. Azonban lenyűgözi az olvasót az a határtalan elmeél és finomság,

amellyel Thomas Mann ezekhez a merőben szellemivé szublimált problémákhoz nyúl. Olyannyira pontosan érti meg őket, hogy végül — a társadalmi-gazdasági élet kikapcsolásával is — minden a maga méltó helyére kerül. Így világosodik meg pl. az összefüggés a német faji mítosz és a francia nacionalizmus egymást élesztő, ellenségesen támogató hatásáról. — A tipologizálásból eredő végkövetkeztetést ismét idéznünk kell: »A szentimentális vágyakozás kölcsönössége (mert úgy találtuk, nemcsak a *szellem* szentimentális), a szellem fiainak törekvése a természetre, a természet gyermekeié a szellemre — az emberiség céljaként egy magasabb egységre utal, s ezt az emberiség, amely igazában minden törekvés legfőbb hordozója, saját nevével, a humanitás névvel jelöli.« »...tudjuk jól, senki sem döntheti el, e két magasatos típus közül melyik hivatott rá, hogy a legjobb vonással ő járuljon hozzá a beteljesült humанизmus hön szertett képéhez.« — Itt el kell nyomonunk egy gondolatot, mert túlságosan messze vezetne: hogy vajon Thomas Mann saját életművét nem úgy értékelte-e, mint e két alap-típus világméretű szintézisét? Hogy a schilleri terminológiában folytassuk: József a naiv, Leverkühn a szentimentális? Ez a föltevés azért is érdekes, mert napnál világosabban bizonyítja: minden, még a legszabadabban kezelt szellemtörténeti kategória is mérhetetlenül szegényebb annál, semhogy a konkrét történelmi talajon létrejött életművet meg lehessen belőle érteni.

Hadd térjünk vissza még egy pillanatra az előbbi idézethez, és pedig a »humanitás« szóhoz. Ez az a varázsfogalom, amely minden tanulmányát (és írását) áthatja, egyre gazdagodó tartalommal. Ugyancsak a »Goethe és Tolsztoj«-ban írja: »A művészet, mint mondtuk, csupán egy a többi humanisztikus tudomány-szalk közül: filozófia, jogászkodás, orvostudomány, teológia, de még a természettudományok és a technológia is — mind csupán ugyanannak a magasatos és érdekes dolognak az alakulási és változásai, amellyel sohasem lehetünk eléggé különböző és sokoldalú viszonyban, mert ez — az ember; és mind e tudományok foglalata az ember alakja. Ez Goethevel szólva, »minden emberi tudás és cselekvés non plus ultrája«, »minden előttünk ismeretes dolog alfája és omegája.« Gyönyörű szavak! Szükséges idézni őket szépségükön, igazságukon kívül azért is, mert nálunk évekig a XX. századi polgári humanizmus mást nem kapott, mint szitkokat, vagy jobb esetben leki-csinyló vállrandítást. Pedig akinek füle van, ezeket a szavakat együtt hallja csengeni azokkal, amelyeket Gorkij még a századforduló táján mondott, amelyeket a socialista humanizmus törvényeként szoktak idézni.

Thomas Mann neve — mint ezt maga is megemlíti a Varázshegyről szó-

lő előadásában — nem *egy* műhöz kapcsolódik, mint Danteé vagy Cervantesé. A Józsefhez írott előszavában ehhez még azt teszi hozzá, hogy »Elbeszélő műveimet rendszerint esszé-szerű mellékmunkák kísérik, s ezeknek, ha gyakran csak külső indítatásra és kérésére születnek is, lényegileg az az egyetlen céljuk, hogy amazokban megerősítsenek«. »Ilyen értelemben is egységes életműve: darabjai láncként fonódnak össze. De azért is tanulságos ez a vallomás, különösen nálunk, a filozófia-ellenesség hazájában, mert általa szavahihető koronatanú igazolja,

hogy az elmélet, a tudatos, fogalmi gondolkodás a művészet és élet alapvető kérdései felett nem neheztel, hanem megkönnyíti az alkotómunkát. Thomas Mann ezt szakadatlanul kimutatta mások — elsősorban Schiller és Goethe — példáján keresztül is. Ez a gondolkodásra kényszerítő könyv arra is serkent, hogy a közhelyek, kényszerzubbonyba gyömöszölt fogalmak, parancsérvek ellenhatásaként bennünk elhatalmasodott undort és közönyt sutbadobjuk végre, és megkezdjük thomasmanni lelkiismeretességgel a rendcsinálást a saját portánk körül.

A fordítás — túlnyomórészt Szabó Ede, valamint Lányi Viktor munkája — nagyon szép. Csaknem teljesen megfelel a Thomas Mann stílus-művészete által támasztott igényeknek. — Kár, hogy a 185-ik oldalon nagy szépséghiba éktelenkedik: egy hosszú fejtegetés végefelé kimaradt egy fél mondat, és ez az értelmet az ellenkezőjére fordította, a gondolatmenetet pedig értelmetlenül csúfította. — Másként a fordítást, szépsége mellett, hűsége is dicséri.

EÖRSI ISTVÁN

ÁPRILY LAJOS

Áprily Lajcsról és költészetéről több mint három évtizeddel ezelőtt először erdélyi lapokban jelentek meg ismertetések és kritikák — egész költészetét átfogó és értékelő bírálat, vagy nagyobb tanulmány azonban mindezekig hiányzik. — Áprily Lajos nálunk az olvasóközönség tudatában úgy él, mint kitűnő műfordító, *Puskín Anyegin*-jének fordítását szakemberek világviszonylatban is a legesők közt emlegetik.

Közönség-sikere is rendkívüli volt a műfordításnak... Ügyszólván napok alatt elkapkodták.

A költőről azonban kevés szó esik, legelőbb nem is ismerik — verskötetei a könyvtárak kirakataiban már régen elfogytak —, s így könnyen helyet adnak az irodalmi köztudatban elharapózott véleményeknek, mely konzervatív költőként tartja számon, holott a személyes tapasztalatok, amiket diákjai és tanuló társai Erdélyben költői és emberi magatartásáról szereztek, ennek homlokegyenest ellentmondanak. Már nem sokáig várható magára egy nagyobb tanulmány, mely ennek az Erdélyből három évtizeddel ezelőtt elszármazott kivételes tehetségű, nagy költőnek egész költészetét és életművét legapróbb részleteig áttekinti. Addig is, míg ez elkövetkezik — s ebben segíteni akarunk az elkövetkező tanulmányírónak —, álljon itt ez a vázlatos írás, mely reávilágít költői és emberi magatartására, éppen a legsúlyosabb, költői magatartást próbára tevő időkben, melyet a koronatanú hűségével mond el a sorok írója, aki vele egy kollégiumban — utána két évvel — nőtt fel s életútjuk később is többször érintkezett egymásával.

Áprily Lajos — Északkelet-Erdély havas, erdős vidékén tölti gyermekéveit. »Zengő patak völgy, szirtes, katlanos« — a gyermekkori tanyája s itt a havasi pásztorok, favágók s más szegény emberek között szerzett benyomásai elhatározók egész életére.

Az első két gimnázium-osztály után — melyet *Székeludvarhelyen*, a református gimnáziumban végez el — édesapja 1899/1900. tanévben a *Kolozsvári református kollégium* III. osztályába iratja be... Kint lakik a Kővári-telepi szegénynegyedben, onnan jár be a Farkas utcai ősi kollégiumba... Elkeveredik a bentlakó diákok között — »métás csaták«-on velük látjuk a »nagy kúriá«-n, vagy tavasszal, mikor a »nap tüze... a fürge diákot a hegyre kicsalta...« a Kolozsvár fölötti »Hója«-erdőségekben, vagy a »Házsongrádi«-temető zegzugos útjain Horatiust tanulni... Diáktársai közül, kikkel mélyebb barátságot köt, a legjellegzetesebbek a nála pár évvel fentebb járó, az Alföldről ide származott, későbbi nagy hírnév matematikus, Ágai László, a másik egy szolnokdobokai szegény-paraszti sorból ide jött — Joó József...

Az első világháború *halottja* mind a kettő. A költő versben siratja el őket, melyekben burkoltan a vers gyöngyöző sodrában — ítéletet mond az első világháborúról is s minden háborúról... s így gyönyörű béke-propaganda is:

Be sokszor néztem azt a homlokot.
Ó nem, nem régi hellén szobrokon:
az összhang ott a homlokán lakott.

Hibátlan ívű ritka béke-bolt,
alattá nagy székszis-tusák után
a harcok már örökre vége volt.

— — — — —
És mert nyugodtabb volt a töbinél,
irigye lett a robbanó acél,
a szent homlok ma már: homlok-darab.

A másik vers is háborús — »öreg-diák« talákozón vetítik vissza emlékét, mikor »éjféli óra táján«, ereiben »édes áramlású bor«-ral hazafelé ballag kollégiumi szállására...

— — — — —
És Téged akkor árnyékból, sugárból
elém kápráztatott a fél sötét:
Szobor-szabású, szép atléta-melled,
fekete arcod dús szemöldökét.
Ahogy szemem sokszor rajtad feledtem,
hegyi falucska föld edzett fián.
Kemény kezédből hogy repült a labda
métás csatákon künn a kúrián!

— — — — —
Öreg-diákok báli éjszakáján,
Domine Joó József, kerestelek.

— Joó József emlékének. —

Részleteiben idéztem a verset, mely nekünk, kollégiumi öreg-diákoknak régi kolozsvári emlékeinket hozta vissza a boltíves Farkas utcai református templommal, hol egykor országgyűléseket tartottak s a lőréseivel reánk meredő Bethlen-bástyával, melynek bástyafokain és üres ablakain vasárnap délutánokon ki- s bemászáltunk... Hogy mennyire szívéhez nőtt e verse a költőnek, bizonyosága, hogy kérésünkre — az idei ötvenéves találkozóan érces hangján ő maga mondotta el — osztályát »Joó József osztályának« nevezze...

Háborúellenes versei között nem hagyhatjuk említetlenül az »Esti dal«-t sem, amely a görög mythológiából ismert Laokoon-tragédiára utal, mikor arról szól, hogy két fiával ül az este a »tűzvilágos pamla-gon...«

A »borzalmas öt éves éjszaká«-nak — ahogy ő nevezi az imperialista tömegmészárlássá fajult háborút — mély gyűlöletéből fakadt vonzalma az 1848/49-es szabadságharc eszményei iránt. A kolozsvári református kollégium diákja — ötven évvel ezelőtt — mikor egyszerű fekete dalmányban, ahogy a 48-as jurátusok jártak, a kollégium Torda utcára néző tornatermében — március 15-i ünnepélyünkön elsza-